УДК 821.161.2.02-3.091 "1930"

ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЦЕПТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ТЕКСТУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПРОЗИ 1930-Х рр.)

Щур О.П., магістр

Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Стаття присвячена дослідженню значення історичних екскурсів як засобу конструювання історії в українській радянській прозі.

Ключові слова: соціалістичний реалізм, українська радянська проза, історична ретроспекція, рецептивна стратегія, тропологічна теорія дискурсу, конструювання історії.

Щур О.П. ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС КАК СРЕДСТВО РЕАЛИЗАЦИИ РЕЦЕПТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ ТЕКСТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ПРОЗЫ 1930-Х ГГ.) / Национальный университет "Киево-Могилянская академия", Украина.

Статья посвящена исследованию роли исторических экскурсов как средства конструирования истории в украинской советской прозе.

Ключевые слова: социалистический реализм, украинская советская проза, историческая ретроспекция, рецептивная стратегия, тропологическая теория дискурса, конструирование истории.

Schur O.P. HISTORICAL EXCOURSE AS THE MEAN OF RECEIPTIVE STRATEGIES' SUBSTANTIALIZATION IN SOCIALIST REALISM (BY THE EXAMPLE OF UKRAINIAN SOVIET PROSE OF THE 1930S) / NaUKMA, Ukraine.

The article is dedicated to the mean of historical excourse as a tool of transfoming the history in Ukrainian Soviet prose.

Key words: socialist realism, Ukrainian Soviet prose, histical retrospection, receipteive strategy, tropological theory of discource, metahistory, tranformation of the history.

Незаперечною нині є актуальність дослідження текстів соціалістичного реалізму. Частково зростання інтересу до цієї доби пояснюється тим, що означений період став набутком історії, а отже, й корпус текстів перетворився з об'єкта літературної критики на об'єкт історії літератури. Це стосується, зокрема, періоду 1930-1950-х рр. – "високого" соціалістичного реалізму, коли було сформовано основні засади та принципи радянської літератури.

Зі зростанням рівня грамотності та значення індивідуального читання в житті індивіда в цей час зростає значення сюжетного наративу, вираженого текстами епічних або ліро-епічних жанрів; хоча лірика й не поступається першістю в каноні. Відповідно, прозові твори стають дедалі популярнішими як серед масового читача, так і в очах влади.

Зауважимо, що особливістю радянського читача є те, що він часто співпрацює з владою й цензурою, робить зауваження письменникам тощо. У радянський час існує окремий феномен листів пересічного реципієнта до автора, причому часто автор зобов'язаний реагувати на запит аудиторії і підлаштовуватися під нього; в низці випадків зауваження цензури маскуються під невдоволення читачів.

У другому томі "Історії української літератури" (1950) подано визначення сутності й функцій радянського читача, який "найбільш масовий, найбільш вимогливий, найбільш активний читач в усьому світі" [1, 30]; активні громадяни з мисленням державного масштабу стали "жадібними читачами нашої літератури, черпаючи в її образах і картинах знання життя, знаходячи в ній зразки для наслідування, навчаючись нових норм етики і моралі, озброюючи себе ідейно і естетично" [1, 30]; письменник відповідно, теж – не сторонній спостерігач, а "активний діяч процесу соціалістичного будівництва, політичний діяч і учитель життя" [1, 29]. Пересічний читач (тобто офіційно визначена концепція адресата) – це відправна точка розуміння твору, а позитивний персонаж здебільшого розкриває естетичний ідеал автора [2, 23].

Відповідно, автор мусить дати читачеві й зразок для наслідування, й картину кращого життя, й переконати його у своїй ідеологічній надійності. Літературний критик допоможе при виборі єдино правильної інтерпретації. А читач, образ якого частково збігається з образом цензора, що контролює відповідність практичного втілення засад методу соціалістичного реалізму, повинен сприйняти текст як моновалентний.

Проте дослідник не може не враховувати те, що при інтерпретації тексту неможливо обмежитися лише ідеологічним прочитанням. Ідеологічне підгрунтя та накидання читачеві певних моделей поведінки – це не єдине значення літературного твору, навіть якщо кількість лакун у тексті автор свідомо намагався звести до мінімуму. Пам'ятаємо також і про спроби прихованого діалогу з реципієнтом: тоді автор орієнтується не тільки на того читача, який сприйматиме офіційну стратегію читання, але й на того, що

знайде приховані смисли між рядків [3, 87]. Є також випадки, коли один і той самий текст можна інтерпретувати й як втілення засад соціалістичного реалізму, й як іронію чи сатиру на чинний режим. Отже, часто трапляються відхилення від вимог цензури й критики; й ці невідповідності не завжди зумовлені авторською інтенцією.

Такі "відхилення" стосуються й того, що ми в цьому дослідженні називатимемо "історичним екскурсом". Ремінісценції певних подій і давнішої, і сучасної письменникові історії часто наявні в літературних творах означеного періоду. Йдеться не лише про один із найпопулярніших у цю добу жанр історичної прози, але й про ретроспективні деталі в, наприклад, виробничому романі.

В українському літературознавстві майже немає розвідок, де приділено увагу історичній ретроспекції в текстах інших жанрів радянської літератури, окрім власне історичного роману. Так, В.Агеєва аналізує твори цього періоду, зокрема, лірику М.Рильського, з точки зору психоаналізу й віднаходить там автобіографічні ремінісценції та маркери культурного коду української – не радянської – нації, звертаючи увагу також на феномен текстів "з подвійним дном" та сублімацію травматичного досвіду письменників соціалістичного реалізму [Див. 4].

Об'єктом нашого дослідження є тексти української радянської прози 1930-х років, зокрема, ті, що увійшли до канону саме в зазначений період, а не внаслідок пізнішого перепрочитання чи переоцінки: "Бур'ян" А.Головка, "Народжується місто" О.Копиленка, "Нові береги" Г.Коцюби. Перші два романи мають кілька пізніших редакцій, виконаних у повоєнне десятиліття, – тож матеріалом для аналізу в цьому разі обрано по два варіанти тексту різних років.

Отже, метою цієї розвідки є визначення та аналіз історичних екскурсів в українських соцреалістичних романах 1930-х рр. та їх подальших трансформаціях. Наявність чи відсутність таких ретроспекцій, вилучення відповідних текстових фрагментів із різних редакцій твору розглядатимемо зокрема як спосіб реалізації рецептивної стратегії тексту. Відповідно, перед нами постають такі завдання: виділити в обраних для аналізу текстах фрагменти, які є екскурсом у сучасну для автора історію або інтерпретацією давніших подій; за наявності кількох редакцій тексту дослідити його трансформацію; визначити функцію ретроспективних деталей з погляду рецептивної стратегії тексту радянської літератури.

Як відомо, немає єдиного визначення соціалістичного реалізму. Дослідники пропонують достатньо варіантів [5; 7], кожен з яких є по-своєму доречним. Втім, складно заперечити, що спільним знаменником усіх текстів соціалістичного реалізму є наявність ідеологічних вкраплень на різних рівнях. Це симптом епохи: без радянського ідеологічного коду текст не є соцреалістичним. За П.Рікером, "ідеологія означає, перш за все, процес певного спотворення й приховування, за допомогою якого індивід чи група виявляє своє становище, насправді достеменно не знаючи і не усвідомлюючи його" [8, 6]. Радянська культура не передбачає самоідентифікації письменника – авторові не залишають права визначитися зі ставленням до певних рамок, які обмежують простір його творчості. Функція письменника – провадити партійні ідеї в маси, а щоб бути провідником ідей влади, він сам повинен стати владою [8, 98]. Відповідно, автор вдається до міфотворчості (у Бартовому розумінні). Але ідеологія "ніколи не буває чиєюсь власною позицією; це завжди позиція когось іншого, завжди їхня ідеологія" [8, 7]. Тож, письменник послуговується уже наявною системою ідей, "що абсолютизуються внаслідок неможливості їхнього співвіднесення з реальністю" [8, 378]. Саме тому "лівий міф" є неповнокровним, збідненим: у ньому немає натхнення й винахідливості, а натомість – сухість і "залишковий запах лозунга" [9, 274].

У термінах автора "Метаісторії" Г.Вайта, відмінність факту від події – в тому, що факт існує як твердження, й неможливий поза мовою чи дискурсом [10, 11]. Відповідно, зафіксоване в художній літературі, незалежно від того, відбувалося воно насправді й в якій формі, концептуалізується. Отже, стає можливим вплив провладного дискурсу на реципієнта художнього тексту: історія є такою, як про неї розказано. Якщо ж текст протягом періоду змінюють, редагують, то, відповідно, можна робити висновок про те, чим спричинені такі трансформації. Спробуємо на прикладах конкретних текстів розглянути, як автор намагається конструювати простір сучасної йому історії.

У першій редакції роману А.Головка зафіксовано низку реалій та побутових деталей життя радянського села 1920-х років. У пізніші редакції тексту більшість цих деталей не потрапляють. Таким чином, відбувається корегування історичного минулого: цензор не може допустити, щоб масовий читач дізнався про масове захворювання на сифіліс радянських селян, про те, що членами місцевої влади ставали не просто негативні, а корумповані й аморальні персонажі тощо. Адресат потенційно здатен інтерпретувати подібні факти не лише як побутові деталі, а й ширше: зробити висновки про загальний стан місцевої влади в державі, рівень життя населення тощо. Наприклад, у тексті розповідається про ліквідацію неписьменності; сільські активісти на чолі з Давидом Мотузкою розміщують відповідний гурток у старій хаті, де раніше, за попередньої влади, уже відбувалися подібні спроби з насадження культури. У першій редакції твору зазначено, що раніше тут діяв гурток місцевого осередку "Просвіти". Комсомольці знімають зі стіни запилений портрет Т.Шевченка й натомість чіпляють зображення Леніна. (Згадаємо, що у пересічній оселі, де проживають менш освічені люди, зображення Леніна розташоване на покуті, поряд

із іконами). Згодом ця фіксація "трансформації канону" в тексті не збережена, так само, як інший перелік – назви книжок, віднайдених у бібліотеці колишніх власників помешкання ("Книжки все попадалися більш белетристика російських класиків, дещо і з українських. Це просвітянська книгозбірня: Кащенкове барахло, "Історія України" Грушевського, п'єси – чимало було книжок, але "мужицької книжки", як казав Яким, ще тільки жмут невеличкий навідбирав: це по сільському господарству, "Рілля" – часопис за 1910 рік, і декілька брошурок з популярних видань" [11, 184]).

Також привертає увагу вилучення окремих деталей, які можуть спонукати уважного читача до пошуків у відповідному напрямку. Окрім імен політичних діячів (Троцький) вилучено й деякі інші. Так, корумповані голова сільради й начальник міліції під час гулянки слухають записи Вяльцевої; в пізніших варіантах тексту вже не уточнюється, яка саме музика звучала. Вяльцева – це надзвичайно популярна до революції виконавиця романсів, улюбленица масової аудиторії. Очевидно, що той, кому знайоме її ім'я, матиме ширше уявлення як про вечірку, де слухають відповідну музику, так і про її учасників; читач, якому невідомо нічого про співачку, цілком може розпочати пошуки додаткової інформації, – таким чином, відбуватиметься мимовільна популяризація дореволюційної культури. Ще один приклад: Давид Мотузка згадує пісню полонених австрійців "Журавлі кру-кру"; до другої редакції роману ця деталь не потрапила. Аналогічно – у першій редакції "Народжується місто" О.Копиленка: залицяльник Тані Кааб Джока говорить про мистецтво 20-х років – і його слова не є відкриттям для героїні: вона ознайомлена із цим дискурсом, хоч і не схвалює його ("Говорив про все, що попадалося на очі. Говорив про книжки, висловлюючи сентенції, давно переказані в колишніх журналах так званого лівого мистецтва. Колись і Таня захоплювалася творчістю хатнього українського футуризму і тому від слів Джоки дхнуло давньою, схоластичною старовиною" [12, 148]); до другої редакції твору ця деталь також не потрапила.

Проте така ретельна трансформація тексту не є загальним правилом для усього масиву радянської літератури. У романі Г.Коцюби "Нові береги" подібні деталі залишено й у подальших виданнях. Можливо, така увага до тексту А.Головка спричинена включенням роману "Бур'ян" не лише до загального канону, але й до переліку творів, рекомендованих до безпосереднього прочитання (як знаємо, це часто – різні речі). У 1930 році письменник А.Головко переробив текст роману спеціально для програмної хрестоматії з літератури – саме тоді з'являються перші зміни. Роман Г.Коцюби не потребував аж такої ретельної "зачистки" деталей (зрештою, й "Народжується місто" О.Копиленка в першій редакції видавали протягом майже двадцяти років; імовірно, якби Г.Коцюба прожив довше, то й він змушений був би редагувати свій роман). Тут натрапляємо не тільки на подробиці на кшталт романсу "Черная роза – эмблема печали", але й на назви книжок, виданих у часи УНР. Історик Юрій Кудрявець, чоловік головної героїні Флори, на перший погляд є втіленням образу віддаленого від реального життя інтелігента. Він пише наукову роботу про козацькі люльки, займається археологічними розкопками поховань січовиків і повсякчас наголошує на тому, наскільки далеким він є від політики й що не варто форсувати будівництво великого індустріального об'єкта. Потім виявляється, що Юрій Кудрявець є активнішим, ніж здавалося спочатку. Він намагається провадити просвітницьку діяльність – тільки в іншому напрямку, ніж це робить Флора: радить до прочитання робітникам і селянам видання "Коротка історія України" часів 1918 року, рекомендоване міністерством освіти для гімназій; Флора тут-таки коментує підручник з погляду радянської громадянки: "Це не історія, а криве дзеркало, зроблене гетьманцями на свій смак" [13, 350]. А через деякий час робітник Канушевич знаходить на столі вченого книжку "З'їзд хліборобів і відродження української державності", замасковану під обкладинкою "Вибори до Рад" (відсутність додаткових пояснень з боку автора стосовно такої деталі свідчить, вочевидь, про те, що таке явище в 20-30 рр. було повсюдним). Згодом Кудрявець стає організатором музею на Хортиці, проте не може повною мірою реалізувати власний задум через відсутність сприяння з боку влади – й збирається виїхати до Москви, щоб повноцінно займатися там науковою роботою ("Тут мій фах не в пошані. От почав я працювати в музеї, думав, поставлю як слід відділ, покажу всю історію краю, і давнішу і пізнішу, ранішу і новішу Січ, її побут і походи. Зібрав багато матеріалу, усю свою колекцію люльок передав, з інших музеїв теж обіцяли дещо прислати. От, думав, люди побачать себе і своє минуле, бо де ж себе пізнавати, як не в історії. І що ж? … Ну, й пішло! Тут тобі в романтика, і консерватизм, і націоналізм" [13, 428]). Останній епізод за участі цього персонажа завершується його арештом.

Г.Коцюба в 1917-1918 роках був активним членом партії українських есерів (УПСР). Знаючи цю деталь біографії письменника, можемо припустити, що при інтерпретації образу Юрія Кудрявця доречно застосувати біографічний код. Тож, окремі думки та репліки персонажа стають відображенням думок автора, які неможливо було висловити в інший спосіб. Небезпечно форсувати будівництво ГЕС тільки тому, що необхідно його завершити до Першого травня; не слід відмовлятися від вивчення історії й назвати її та інші гуманітарні науки непотрібними радянській людині; козаччина є самобутнім і цікавим періодом минулого українського народу й так далі. Перегук вчинків персонажа з фактами біографії письменника є очевидним; а отже, є підстави припускати, що автор свідомо передбачав наявність адресата, який це зауважить.

Цікаво, що репліки Юрія Кудрявця, особливо в контексті авторських коментарів або відповідей інших персонажів, можна прочитувати й зі застосуванням радянського ідеологічного коду, якщо припустити, що наявність ворога-антагоніста є обов'язковою у творі літератури соціалістичного реалізму. Інша річ, що думки й поведінка персонажа відбивають реальний стан подій.

Дискусії про те, чи варто формувати будівельні роботи й наскільки потрібно скорочувати витрати на ті чи інші додаткові комфортні умови житла для майбутніх мешканців, описано й у повісті "Народжується місто" О.Копиленка. Молодий інженер Микита "цифрами довів, що на кожному житлокомплексі можна зекономити понад мільйон карбованців. І це ніяк не зашкодить побутовим умовам мешканців. А коли зняти різні лівацькі витівки, на зразок теплих коридорів між будинками, тоді ще більше" [14, 72]. Його підтримує й Таня Кааб, тоді як інженер Безверхий і Всеволод Кааб займають протилежну позицію. Очевидність того, що жертвувати комфортом мешканців міста не варто, й що неможливо форсувати виробництво коли недостатньо матеріалів, немає навіть чобіт для робітників, і коли з будівництва починають втікати робітники, дає підстави припускати, що цілком логічні й виправдані заперечення персонажів репрезентують авторову думку з цього приводу. В цьому ж творі (перша редакція) привертає увагу образ уже згадуваного друга Галини Кааб Джоки: він розказує Тані про свою роль у культурному процесі 1920-х років, про те, як "два роки тому… допомагав своїми статтями валити стовпи літературні, підперті критикою хуторянських писак… валив ці вандомські колони…" [12, 168]. Такі деталі й докладний опис персонажа (високий, з недоладними ногами й так далі) дають підстави припускати, що Джока мав прототипа в реальному житті.

Як бачимо, одні й ті ж деталі можна трактувати й як уточнення в межах одного тексту, й як ремінісценції культурних нашарувань та історичних подій, до яких тією чи іншою мірою був причетний автор та соціальна група, до якої він належав. Також реципієнт потенційно може прочитувати побутові й історичні деталі як вжиті доречно, для ілюстрації відповідних ідеологічних засад. Тоді в подальших варіантах тексту збіднення зазначених деталей не відбувається або мінімізується.

Отже, незважаючи на те, що автор соцреалістичного тексту директивно обмежений у зображенні історичної ретроспективи, низки подій та деталей, у творах радянської літератури все ж наявні історичні екскурси. Це зумовлено насамперед потребою конструювання нової історії в новій інтерпретації, необхідністю переосмислення навіть недавнього минулого. Трансформація низки текстів і вилучення в подальших редакціях ряду побутових деталей та уточнень часто є наслідком змін у вимогах до соцреалістичного тексту та ставленні до літератури: соціалістичний реалізм – це динамічна система, яка змінюється відповідно до потреб державної політики, а отже, й мистецтво підлягає певним корективам. Для того, щоб вплинути на реципієнта в той чи інший спосіб, передбачити й підготувати його поведінку та уявлення про певні речі й події, редагування, цензурування й подальша трансформація літературних творів стає закономірним складником стратегії автора й влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української літератури: У 2-х т. / За ред. О.Білецького. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 2: Українська радянська література. – На правах рукопису. – № 321. – 605 с.
2. Іванюк С. Адресат – майбутнє: Герой і концепція адресата української радянської прози для дітей (1917-1941) / С.Іванюк. – К.: Наукова думка, 1990. – 128 с.
3. Кандинська В. Естетичні та ідеологічні параметри української соцреалістичної прози та драматургії 30-50-х років / В.Кандинська // Молода Нація. – 2005. – № 2. – С. 61-90.
4. Агеєва В. Психоаналіз соцреалізму: Лірика Максима Рильського періоду зламу / Віра Агеєва // Наукові записки НаУКМА. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – Т. 98. – С. 11-24.
5. Кларк К. Советский роман: История как ритуал / К.Кларк; [пер. с англ.; под ред. М.А.Литовской]. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 262 с.
6. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни / С.Бойм. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 320 с.
7. Добренко Е. Политэкономия соцреализма / Е.Добренко. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 592 с.
8. Рікер П. Ідеологія та утопія / П.Рікер; [пер з фр.]. – К.: Дух і Літера, 2005. – 384 с.
9. Барт Р. Мифологии / Р.Барт; [пер с фр. С.Зенкина]. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 1996. – 314 с.
10. Уайт Х. Метаистория / Х.Уайт; [пер. с англ.; под ред. Е.Трубиной и В.Харитонова]. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.

11. Головко А. Бур'ян: Роман / А.Головко. – Харків: ДВОУ, 1927. – 230 с.

12. Копиленко О. Народжується місто / О. Копиленко. – Харків-К.: Видавництво Рух, 1932. – 198 с.

13. Коцюба Г. Нові береги / Г.Коцюба // Г.Коцюба. Нові береги: Роман. Оповідання. – К.: Дніпро, 1972. – С. 13-481.

14. Копиленко О. Народжується місто / О.Копиленко // Копиленко О. Твори: В 4-х т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. – Т. 1. – С. 5-182.